

POZNÁMKY K DISKURZIVNÍ ANALÝZE

Diskurzivní analýza se zaměřuje na to, jak jazyk a mluva utváří naše chápání sociálních jevů. Zkoumá i to, jakou funkci mají určité prvky slovní komunikace. Tímto způsobem se zaměřuje na analýzu rozhovorů, psaných textů, dokumentů, článků, odborných knížek i beletrie. Diskurzivní analýza vychází z předpokladu, že to, jakým způsobem se o věcech mluví a píše, má vliv na jednání těch, kterých se výpovědi týkají, i těch, kteří je sdělují a kteří jim naslouchají. Nabízí přístupy, jejichž pomocí se v textech a sděleních hledají pravidelnosti, jež vytvářejí určité významy obsahů, tedy i vnímání příslušné psychické a sociální reality (Zábrodská, Petrjánošová, 2013).

„Volba diskurzivní analýzy je namístě, pokud v našem výzkumu předpokládáme, že realita je utvářena spíše než reflektována.“ (Tamtéž, s. 106). Cílem je zjistit, jak sdělující používají řeč, aby dosáhli určitých mezilidských cílů (sdělení postojů, obhajoba vlastních postojů či chování apod., viz níže). Tato metoda se snaží odpovědět na otázky, jako jsou:

Jak komunikující utvářejí určitý aspekt psychosociální reality? Jaké důsledky má takto vytvořené pojetí určité reality pro identitu popisovaných osob a pro identitu vypovídajícího? Jaké konkrétní jazykové prostředky a strategie k tomu sdělující používají? Jaké mocenské vztahy toto sdělení vytváří? Jaké ideologie lze na pozadí sdělení nalézt? (Tamtéž.)

Diskurzivní analýza nemusí být hlavní metodou, kterou studenti využívají ve svých závěrečných pracích, ale někteří z nich její prvky přirozeně využívají okrajově v interpretacích, i když používají jako hlavní metodu jiný typ analýzy. Většinou tak činí intuitivně, i když si o jejích principech nic nenastudují. Porozumění jejím základním principům nám však umožňuje začít si v rozpravách lidí (a ve výzkumných datech) všimnout různých běžných jevů, které ovlivňují myšlení a sebepojetí dotyčných i nás jakožto posluchačů.

PŘÍKLADY, KDY LZE VYUŽÍT DISKURZIVNÍ ANALÝZU:

- *Jak lidé používají řeč k tomu, aby přesunuli vinu za rozpad svého manželství na svého partnera.*
- *Jaké významy partnerského vztahu lidé sdělují při rozhovoru o partnerství? Jaké to má důsledky pro identitu obou z partnerů?*
- *Jaký význam přisuzují „depresi“ ženy s onkologickým onemocněním?*
- *Jaká pojetí stáří a stárnutí lze zachytit při rozhovoru s aktivními seniorkami a jaké to má důsledky pro jejich identitu?*
- *Jaké diskurzivní mechanismy (=argumenty a ideologická tvrzení i jazykové prostředky) využívají lidé pro vyjádření svých xenofobních, rasistických apod. předsudků?*
- *Jakou sociální identitu konstruují muži v rozhovoru o mužích a jak se k tomuto pojetí sami vztahují? Jaký má toto pojetí dopad na jejich osobní identitu?*

- *Jaká pojetí role pacienta a lékaře naznačují výpovědi onkologicky nemocných lidí? Jak se v těchto výpovědích projevuje mocenská nesymetrie těchto rolí? Jak se v rámci léčby mění identita pacientů?* (volně podle Zábrodské, Petrjánošové, 2013).

Diskurzivní analýza není naopak vhodná pro zjišťování vztahů mezi zkoumanými proměnnými.

Trocha teorie

Pojem „diskurzivní analýza“ zahrnuje více pojetí a metodologických přístupů. Jde zejména o: diskurzivní psychologii, foucaultovskou diskurzivní analýzu, kritickou diskurzivní psychologii a kritickou diskurzivní analýzu (Zábrodská, Petrjánošová, 2013). Jednou z nejvíce u nás využívaných metod je **kritická diskurzivní psychologie** [*critical discursive psychology, CDP*]. V našem textu budeme ponejvíce vycházet z tohoto typu analýzy. Její podstatou je hledání (1) interpretačních repertoárů, nebo (2) diskurzů a (3) subjektivních pozic. Krátce si vysvětlíme, o co jde:

- **Interpretační repertoáry** jsou „soubory popisů a řečnických obrátů, často seskupených kolem metafor či živých obrazů ... které jsou v řeči používány ke konstrukci odlišných verzí jednání, self a sociální struktury.“ (Zábrodská, Petrjánošová, 2013, s. 112). V tom, jak spolu mluvíme, jsou obsaženy sdílené významy. Tím, jak věci, lidi a sociální jevy popisujeme, jim dáváme i určitý význam.
- **Diskurzy** nepřímo vyplývají z obsahů sdělení. Týkají se toho, jak, lidově řečeno, v naší společnosti věci chodí a jak se na ně díváme. Diskurzy se nepřímo vztahují k určitým společensky sdíleným ideologiím. Zahrnují i očekávání toho, co se má a nemá. V diskurzu se také utvářejí pozice aktérů, o nichž je řeč. Ty bývají často mocensky asymetrické: zvyhodňující a uschopňující jednu stranu - a znevýhodňující, zneschopňující stranu druhou.

*Např. v rozhovoru pacientů o jejich nemoci se obvykle vyskytuje **medicínský diskurz**, v němž dotyční popisují svůj medicínský nález, diagnózu a popis léčby v pojmech, které použil jejich lékař. S tímto pojetím nemoci se pojí medicínské instituce, expertní univerzitní vzdělání, farmakologie, speciální procedury apod., ale také informačně-mocenská asymetrie mezi lékařem (aktivním expertem) a pacientem (vyčkávajícím laikem, závislým na lékařském rozhodování). Medicínskému diskurzu může ve vyprávění téhož vypravěče konkurovat nějaký další, alternativní diskurz. Může se zde objevit např. **pacientovo pojetí nemoci jako důsledku stresujících životních okolností a přesvědčení o možnosti ovlivnit svou léčbu nemedicínskými a psychologickými prostředky** (např. byliny, jóga, změna životního stylu) (volně podle Zábrodské, Petrjánošové, 2013).*

Dá se říct, že různé diskurzy předkládají různá pojetí jedné události. Ve sdělení jedné osoby se mohou zároveň i různě střídat a doplňovat. Při analýze vyprávění se můžeme také zabývat vztahy mezi zaznamenanými diskurzy. Např. alternativní diskurz může vyjadřovat odpor pacienta vůči přisouzené pasivní pozici v medicínském diskurzu.

- **Subjektové pozice** – každé pojetí popisovaného jevu, tedy každý diskurz, vytváří odlišné pozice vypravěče a osob, o nichž je řeč (v alternativním pojetí nemoci je pacient v mnohem aktivnější pozici, z níž vyplývá i větší možnost ovlivňovat vlastními silami průběh svého uzdravování, zatímco v medicínském diskurzu je především „objektem“ vnější péče lékařů). „Jakmile osoba přijme určitou pozici jako svou vlastní, nevyhnutelně vnímá svět

z perspektivy této pozice a v pojmech specifických obrazů, metafor, příběhových linií a konceptů,“ které se s touto pozicí pojí (Zábrodská, Petrjánošová, 2013, s. 114-115). To má dopad i na její prožívání, identitu a jednání.

Cíle analýzy

Cílem je v přeepsaném textu zachytit interpretační repertoáry, které mají důsledky pro vypravěče i osoby, o nichž je řeč. Jde i o zachycení diskurzů, tedy ideologického kontextu, v nichž se interpretační repertoáry pohybují. A také o zachycení subjektivních pozic vypravěčů i těch, o kterých se hovoří.

Jednou z cest je sledování performativní stránky jazyka – toho, co mluvčí svým sdělením sledují, čeho svým sdělením chtějí dosáhnout (např. chtějí být nějak vnímáni posluchačem nebo veřejností, třeba ospravedlnit svůj neúspěch tím, že se popisují jako oběť okolností apod.). Sledujeme i jazykové prostředky, které pro dosahování svých záměrů používají.

Např. v případě výroku „*Doktor říkal, že ...*“ nás může např. napadnout, že mluvčí svůj názor schovává za vyjádření lékařské autority. Nebo že bude za touto replikou naopak následovat vymezující se názor mluvčího apod.

Rozhovor v této analýze tedy není chápaný jako pouhý popis zkušeností vypravěče, ale jako sociální situace, v níž jsou vytvářeny určité verze skutečnosti jako pravdivé (a jiné jako nepravdivé).

POSTUP ANALÝZY

Pro kritickou diskurzivní psychologickou analýzu nejsou stanovené zcela závazné postupy. Očekávají se však dobré interpretační schopnosti výzkumníka. **Pro analýzu diskurzů je zároveň klíčová dobrá znalost co nejširšího kontextu té odborné problematiky, jíž se analýza týká.** Výzkumník by měl znát i různá laická přesvědčení, která kolují veřejností.

Sběr dat a jejich přepisy

Většinou se používá polostrukturovaný rozhovor s předem připraveným okruhem otázek, na které účastníci volně odpovídají. Pro diskurzivní analýzu jako takovou potřebujeme větší množství rozhovorů, ideálně v desítkách, aby bylo možné hledat sdílené významové vzorce napříč těmito rozhovory. Dílčí prvky diskurzivní analýzy však lze použít prakticky u jakýchkoli kvalitativních (slovních) dat, bez ohledu na počet respondentů.

Při rozhovorech se v pokládaných otázkách nezaměřujeme tolik na to, jak probíhaly určité události. Spíš se ptáme na to, jak je účastníci chápou, jak chápou sledované sociální jevy, pozice své i pozice druhých lidí, různé role zaangažovaných lidí či institucí apod. (*Doptáváme se, jak to chápou? Jak by to popsali? Jak si to vysvětlují?* Zábrodská, Petrjánošová, 2013, s. 110.)

I v tomto případě je zapotřebí text přepsat. **Přepisy však musí být mnohem detailnější:** musí být doslovné a měly by obsahovat i přepisy paraverbálních projevů, jako jsou citoslovce, smích, informace o zvýšení hlasu, intonace, přerěknutí, opakování, zadrhnutí v řeči, záznamy odmlk,

váhání apod., protože mohou být vypovídající (podrobněji viz Zábrodská, Petrjánošová, 2013). Jednotlivé řádky se číslují.

Kroky analýzy dat

Přepisy se opakovaně pročítají. Nejprve volně, se záměrem získat z textu určitý pocit či dojem a pocítit, čeho (jakých diskurzivních účinků) se mluvčí svým vyjádřením snaží dosáhnout. „*Jaké alternativní verze reality jsou v textu prezentovány, nebo naopak zamlčovány?*“ Jaké jsou k tomu využívány jazykové prostředky? (Zábrodská, Petrjánošová, 2013, s. 117.)

Analyzujeme pouze ty části rozhovoru, které se týkají sledovaných oblastí a výzkumných otázek, ať již přímo, nebo naopak nepřímo. I zde platí pravidlo, že se opakovaně vracíme k původnímu přepisu a kontrolujeme, zda nám něco důležitého vzhledem k výzkumné otázce neuniklo.

Hledáme tedy úseky textu, v nichž je popisovaný zkoumaný jev či téma. Můžeme sledovat **interpretací repertoáry**, tedy to, jakými jazykovými prostředky je tento jev popisovaný a jaké významy tyto prostředky naznačují. Nebo se v zachycených úryvcích můžeme zaměřovat spíše **na diskurzy**, které se vztahují k různým ideologiím a jsou provázané s mocí a institucemi i asymetrickými pozicemi aktérů.

1. Krok – zachycení všech způsobů, kterými se o sledovaném jevu hovoří

Cílem je zachytit všechny způsoby, kterými se o daném jevu v textu hovoří (princip variability). Sledujeme celou šíři variant napříč rozhovory i uvnitř každého z nich. Všimáme si i toho, v čem si mluvčí protirečí a jakou funkci tyto protimluvy plní (k čemu přesvědčují a za jakým účelem). Do analýzy zahrnujeme i výroky (otázky) tazatele, protože hrají v odpovědích respondenta významnou roli.

Všimáme si **i implicitních (skrytých, naznačených) významů**, různých náznaků a nedovyřčených významů: Například hlavní význam věty „*Ale ona je hodná*“ tkví v tom, co nebylo řečeno, než v tom, co řečeno bylo.

Mnohé výroky vytvářejí významy, které ani nemusely být úmyslné. Např. při zkoušení žákyně zaznělo: „*Aničko, tenhle příklad je možná spíš pro kluky, ale ty ho určitě taky zvládneš.*“ – Co tento výrok sděluje o matematických úkolech z hlediska dívek a chlapců? Jaké očekávání ohledně svých matematických schopností by mohla Anička u učitele předpokládat? Atd...

Sledujeme, jaké výrazy metafory, stylistiku, gramatiku, žargon, pomlky, smíchy apod. mluvčí používá a jaké mají tyto prostředky v daném sdělení význam. Může jít například o tyto jazykové projevy:

- **Rozbor dichotomních rčení**, které realitu staví do pozice „buď – anebo“. Jako příklad jsme si uváděli výroky jedné učitelky o dvou žácích s častými kázeňskými přestupky: „(A)... *to je ještě takovýto normální zlobení...*“ „(B) ... *to, co dělal, to už bylo za hranou...*“ Také důsledky rozdílného pedagogického hodnocení budou pro jednání s každým z žáků odlišné.
- **Analýza ticha** a hledání toho, co nebylo řečeno. (Co podle Vás ve skutečnosti znamená výše uvedená věta: „...*ale ona je hodná*“?)

- **Situace, kdy se respondent cítí součástí určitého dění** (používá inkluzivní zájmeno „my“): žáci zastávající se obětí šikany se o dění ve třídě častěji vyjadřují inkluzivně („*ted' už se mezi sebou tolik nepereme a nehádáme*“).
- Situace, **kdy se respondent odděluje od určitého chování**. Např. jeden z agresivních žáků uvedl: „*...ve třídě byly nějaký rvačky...*“.
- Zachycení **dichotomie „my“ a „oni“**.
- Zachycení **rozporů a obsahů, které na sebe nenavazují**.
- Zachycení **odklonění odpovědi od tématu**.
- **Používání a interpretace metafor a dvojsmyslů**.
- Zachycení určitého **zkreslení významu, daného příslušností k určité skupině** (volně podle Machovcové, 2017).
- **Nahrazování** určitých významných pojmů **zájmeny**. O čem to v daném kontextu svědčí?
- Popis velmi osobních záležitostí **neosobními** (medicínskými) **výrazy**.
- Pojetí **náročné, zátěžové zkušenosti jako daru**: „*něco mi to dalo*“ ...
- Projev **osvobození od společenských norem a očekávání**: „*už mě tolik nebere, že se na mě dívají jako na...*“
- Lidé zdraví, bez postižení a znevýhodnění bývají někdy popisováni jako „normální“.
- Nebo naopak „normalizace“ těchto znevýhodnění (často až v procesu vyrovnávání se s nimi) – „*brali to, jako by to byla chřipka*“.
- Případně stírání rozdílů mezi znevýhodněnými a ostatními – diskurz „stejnosti“, provázený jednáním „jako by se nic nedělo“.
- Analýza **mocenské asymetrie**, např. mezi lékařem (=jasná, direktivní řeč) a pacientem (=váhání, delší odmlky) (viz Zábrodská, Petrjánošová, 2013).

2. Krok – porovnávání zachycených variant sdělení o sledovaném jevu

Nejprve jsme tedy zachytili všechny způsoby, jakými respondenti o sledovaném tématu v textu hovoří. Následně **tyto varianty navzájem porovnááme** – hledáme mezi nimi shody a rozdíly. Přitom **hledáme vhodné pojmenování** pro shluky repertoárů či diskurzů, které odkazují k podobným významům. Poté je také **popíšeme, definujeme**.¹

Každá z těchto variant popisu sledovaného jevu zároveň vždy přímo nebo nepřímo reaguje na jiné možné verze popisů. V každé z těchto variant tudíž nacházíme i argumenty pro odmítnutí těchto ostatních verzí.

---

¹ Tyto názvy a popisy pak budeme uvádět v textu naší závěrečné práce vždy s ilustrativními úryvky z rozhovorů. K tomu uvedeme ještě odpovědi na alespoň některé otázky v níže uvedeném třetím a čtvrtém kroku.

Naše analýza může případně pokračovat dalším krokem: v něm zachycená pojetí sledovaných jevů vztahujeme k příslušným ideologickým diskurzům, které jsou přítomné v naší společnosti. Například Willigová (2008, in Zábrodská, Petrjánošová, 2013) zachytila v rozhovorech dvě hlavní pojetí partnerství: (1) *vztah jako výměna benefitů* – emoci a času za pocit bezpečí a (2) *vztah jako mezikrok na cestě k manželství* jakožto vyššímu cíli. První pojetí následně zasadila do kontextu **ekonomického diskurzu** (vztah jako investice) a druhé do **romantického diskurzu** (vztah jako cesta k naplnění života). Tato část analýzy však vyžaduje dostatečné znalosti ve sledované oblasti.

3. Krok – promyslíme, co je účelem těchto sdělení a repertoárů

Důležitou částí diskurzivní analýzy je však **sledování toho, co je účelem daného výroku**. *Čeho chce mluvčí tímto sdělením dosáhnout? Jako funkci jeho výroky hrají? Pokud lidé např. chtějí, aby s jejich sdělením druzí souhlasili, odvolávají se třeba na „zdravý selský rozum“.*

4. Krok – co sdělené repertoáry a výroky „dělají“ s mluvčím a s jím zmiňovanými osobami?

Sledujeme, **jakou identitu tyto výroky či repertoáry přisuzují mluvčímu a jím zmiňovaným osobám**. *Jaká práva v každém z těchto pojetí získávají? Jaký dopad to má na jejich pocit kompetence, neschopnosti, bezmoci, závislosti na druhých a na expertních institucích (třeba lékařích)? Jaké možnosti jednání dotyčným osobám „umožňují“ nebo naopak „odpírají“? K čemu je uschopňují a v čem je invalidizují? Jaká jim přisuzují práva a povinnosti? Jakou mají podle zachycených pojetí dotyční protagonisté možnost svou situaci změnit k lepšímu? Jaké sebepojetí těmto osobám tyto výroky přisuzují? S jakými pocity se takováto sebepojetí pojí? (Zábrodská, Petrjánošová, 2013).*

Popis výsledků, jejich interpretace, reflexe výzkumníka a validita

Názvy významově podobných shluků repertoárů s jejich popisy a interpretacemi uvádíme ve výzkumné části naší závěrečné práce vždy s ilustrativními úryvky z rozhovorů. Interpretaci doplníme také odpověďmi na některé z výše uvedených otázek z třetího a čtvrtého kroku. Řídíme se zásadou, že všechny uváděné úryvky musí být v textu zároveň i interpretované, popsané.

U diskurzivní analýzy je vhodné uvést i naše vlastní předporozumění dané problematice. Namísto je připojit také reflexi, jaký dopad mohou mít výsledky výzkumu na sledovanou oblast. To je vhodné i vzhledem k tomu, že diskurzivní analýza je z podstaty sebe samé velmi kritická k tomu, jaké významy se sociálním jevům a lidem v nich zainteresovaným přisuzují tím, jak o nich mluvíme. S validitou se pojí to, zda jsou výsledky analýzy nějakým způsobem společensky užitečné.

Viděli jsme, že diskurzivní analýza je poměrně intuitivní metoda analytické práce s textem, která pracuje ve velké míře s implicitními, jen lehce naznačenými významy. Klade na výzkumníka nároky v dobrém porozumění textu a jeho významům. V případě analýzy diskurzů i velké nároky na dobrou obeznámenost se zkoumanou problematikou. Odborníci poukazují

na blízkost diskurzivní analýzy s dalšími přístupy, odkrývajícími nevědomé významy, jako jsou např. interpretace sdělovaných významů v psychoanalýze.

LITERATURA

Machovcová, K. (2017). Revize kvalitativního přístupu v kontextu rozvoje smíšeného výzkumu. *Psychologie a její kontexty* 8(2), 19-29.

Zábrodská, K., Petrjánošová, M. (2013). Metody diskurzivní analýzy. In Řiháček, T., Čermák, I., Hytych, R. a kol. (eds.) *Kvalitativní analýza textů: čtyři přístupy*. Brno: Masarykova univerzita, 105-138.